

Соціально-психологічні характеристики простору свободи особистості

 Люта Леся Петрівна

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13
<https://orcid.org/0000-0002-9140-905X>
e-mail: lyuta.lesya2015@gmail.com

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних характеристик простору свободи особистості. Поняття свобода, з точки зору соціально-психологічних процесів, представлено за трьома базовими векторами: Форми міжособистісної взаємодії (спільнота – суспільство); Ступінь ймовірності (довільність – заданість); Принцип розгортання соціальних процесів (природність – штучність). Відповідно до визначених векторів, свобода знаходить свій вияв як: природний процес, який має багато можливостей розгортання та реалізується у горизонтальному способі міжособистісної взаємодії.

Ключова слова: свобода; довільність; принципи розгортання соціальних процесів; простір соціальної взаємодії.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Проблематика свободи досить різноманітно представлена в психологічній літературі. Аналіз цього поняття можна зустріти в працях екзистенціалістів та у контексті виявлення суті «свободи волі». Головна риса свободи, в соціально-психологічному розумінні, це ступінь ймовірності. Лише наявність довільності, широкого кола можливостей, великої кількості варіантів, дають відчуття свободи. Коли у взаємодії виникає прогнозованість, визначеність, відсутність вибору, ми переживаємо, це як відчуття несвободи.

Соціальна психологія займається питаннями взаємодії в соціальних групах, однак в такому контексті, свобода взагалі не розглядається. Стаття присвячена виявленню меж свободи, яке неможливе без аналізу включення особистості в соціальні групи та сприйняття відповідних групових норм. Питання на які ми спробуємо дати відповідь: За яких обставин ми почуваємо себе вільними? Що обмежує нашу свободу? Що може бути ресурсом для розширення меж свободи.

Аналіз досліджень і публікацій. В роботах класиків психології свобода аналізується на різних засадах. Ф.Гьонніса (2002) - це робить через поняття «воля», в спільноті - «сутнісна воля», а в суспільстві - «свавілля». Перший тип волі – інстинктивний, природний, органічний, сутнісний, справжній. Другий тип волі – раціональний, цілеорієнтований, вибірковий, деспотичний, автократичний. Природна воля з такої точки зору і є свободою. Свобода це – емоційне, інстинктивне, афективне, ірраціональне.

Матерія (психічна), з якої утворюються форми сутнісної людської волі, є людська воля взагалі, або свобода. Свобода тут є не що інше, як реальна можливість індивідуального життя і дії (Гьонніс, 2002, с.192).

На цей параметр в своїх працях звертав увагу ще Е. Фромм. Він аналізував поняття свобода і спонтанність. Спонтанну активність, він визначав

як не вимушену активність, що не нав'язана індивіду його ізоляцією або безсиллям. Це активна робота, що обумовлена некритичним сприйняттям шаблону, який нав'язується ззовні. Спонтанна активність - це вільна діяльність особистості, яка можлива лише в тому випадку, якщо людина не пригнічує існуючу частину своєї особистості, якщо різні сфери його життя залися в єдине ціле (Фромм, 2012). Невроз, на його думку, це симптом моральної поразки людини у її життєдіяльності, у тому числі у боротьбі за свободу. Це як невдала спроба вирішення конфлікту між непереборною внутрішньою залежністю і прагненням до свободи.

І. Кант, вказував на нерозривний зв'язок свободи та правопорядку. Людина лишається вільною, якщо вона повинна підкорятися не іншій людині, а закону, який обов'язковий для всіх. Свобода є незалежність від свавілля іншої людини, до тих пір поки вона не заважає свободі інших у відповідності з загальним законом (Кант, 1995, с. 285).

Свобода є амбівалентною. Вона одночасно постає як дар, і як тягар. Людина сама приймає рішення про ступінь своєї свободи, вона робить власний вибір: або діяти вільно, тобто на основі раціональних міркувань, або відмовитися від свободи. Багато хто надає перевагу втечі від свободи, обираючи тим самим, шлях найменшого спротиву (Raveendhran, Fast&Carnevale, 2020). Зрозуміло, що все відбувається не в результаті одного акту вибору, а визначається постійним вкладом до цілісної структури характеру. В результаті такого впливу, одні люди виростають вільними, а інші – ні.

У Е. Фромма існує два підходи до поняття свобода. Перший підхід – це свобода вибору, свобода вирішувати. Другий – це прийняття або відмова від свободи. Свобода у другому підході – це структура характеру, що виражається у здібності діяти на основі розуму, тобто щоб обрати свободу,

людина вже повинна володіти вихідною свободою і здатністю зробити цей вибір розумним чином. Свобода – це акт самозвільнення в процесі прийняття рішення. Це динамічний стан, об'єм доступної людині свободи постійно змінюється (Фромм, 2012).

Ліберальний наратив подає свободу людині як свою цінність номер один. Він стверджує, що всі обґрунтування з рештою виходять з вільної волі індивідів-людей, оскільки виражаються в їхніх почуттях, бажаннях і виборі (Харарі, 2012, с.70). За такого підходу виборець завжди знає, що йому краще; споживач завжди правий; в особистих відносинах слід прямувати за покликом серця. Ця особиста свобода – святиня в правах людини.

З цієї точки зору цікаво проаналізувати інаугураційну промову Дж. Буша 2005 році, в якій він сказав: «Події й здоровий глузд привели нас до одного висновку; збереження свободи на нашій землі дедалі більше залежить від успіху свободи в інших країнах. Найліпшою надією на мир у нашому світі є поширення свободи на весь світ» (Харарі, 2012, с.394).

Мобільність – це одна з граней свободи, бути вільним у переміщеннях, йти куди хочеш, жити де хочеш, спілкуватися з ким хочеш. В переважній більшості публікацій з аналізу соціальної нерівності, досить часто ігнорується параметр «простору». Свобода як просторова характеристика зараз набуває більшого значення. Карантинні обмеження підвищили цінність особистого простору. Однак, вона може існувати поза простором, у нашому мисленні, але це дано не всім.

Дж. Уррі зазначає, що пересування за своєю природою є ексклюзивними, і їх слід переформулювати в термінах можливості користуватися різними якостями і аспектами співучасті (Уррі, 2012, с.371). У більш загальному сенсі виникає парадокс вибору, свобода необхідна для самоповаги, участі у суспільному житті, мобільності, але всі вибори збільшують свободу.

Сучасні публікації представляють поняття «свобода» в абсолютно різнопланових ракурсах. Соціальна психологія дозволяє, представляє почуття свободи, яке виникає через соціальний досвід. Свобода постає як внутрішній інтерес, самовизначення та задоволення, яка має визначальну та спрямовуючу роль. Створення досвіду може захистити особисту автономію та розширити простір особистої свободи (Kleiber, 2020, с.618).

Цікавим є дослідження свободи у віртуальному просторі, яка поширюється як засіб комунікації в організаціях. Результати засвідчують, що керівники надають перевагу взаємодії зі своїми підлеглими за допомогою аватарів, а не спілкуванню віч-на-віч.

Перш за все, це проявлялося в ситуаціях, які вимагають частого моніторингу, оскільки викликають занепокоєння щодо негативної соціальної оцінки (Raveendhran, Fast&Carnevale, 2020). Відчуття захищеності у віртуальній реальності, сприймається як простір свободи.

Досить часто поняття «свобода», аналізується в рамках паліативної психології, як свобода вибору у невиліковно хворих (Gestoni, Bortoloni, Pompele, Ronconi &Varacco, 2020). Також проблематика свободи набула більшої популярності через розповсюдження Covid-19, оскільки ізоляція та обмеження соціальних контактів та пересування переживається як несвобода (Bland, 2020, с.712).

Мета нашого дослідження – визначити соціально-психологічні чинники, що впливають на ступінь та можливості виявлення свободи особистості у просторі соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Свободу ми пропонуємо аналізувати за векторною схемою, оскільки вона не є визначеною предметністю. Однією з її характеристик є інтенціональність, тобто певна спрямованість. Свободу можна знайти там де її немає, і втратити при максимально сприятливих умовах.

Свобода - це завжди два полюси вибору. Простір свободи може розширюватися навіть в жорстких умовах, і звужуватися при ситуації абсолютної невимушеності.

Сутність поняття свобода, з точки зору соціально-психологічних процесів, можна дослідити за трьома базовими векторами:

1. Форми міжособистісної взаємодії (спільнота – суспільство);
2. Ступінь ймовірності (довільність – заданість);
3. Принцип розгортання соціальних процесів (природність – штучність).

Векторна схема представлена на Рис 1. Схема соціально-психологічного простору свободи особистості, де суспільство, заданість та штучні процеси постають, як соціально-нормативні обмеження простору особистості. Спільноти, довільність та природні процеси представлені, як соціальні можливості розширення свободи особистості.

Відповідно до визначених векторів, свобода знаходить свій вияв як: природний процес, який має багато можливостей розгортання та реалізується у горизонтальному способі міжособистісної взаємодії.

Свобода втрачається:

- в процесі інституціалізації організаційних форм;
- з появою формалізованості, легітимності, нормативності, регламентованості;
- за наявності ієрархічності, підпорядкованості та вертикальних взаємозв'язків в групі.

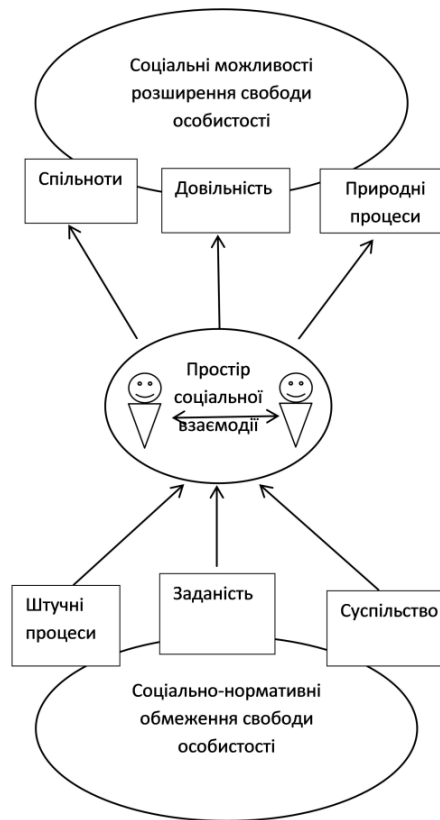

Рис.1. Схема соціально-психологічного простору свободи особистості

За вектором, форми міжособистісної взаємодії, свобода у більшій мірі присутня в спільнотах, які об'єднані за мережевим принципом. Громади, спільноти, об'єднання дають можливість самовиразу особистості, оскільки відсутній диктат групових норм. Кожна людина має можливість висловити власну думку та бути почутою. Горизонтальний спосіб взаємодії, визначний елемент для прояву свободи у міжособистісних стосунках. За цим вектором свободу можна аналізувати, не як ступінь організованості від громади до суспільства, а як спосіб взаємодії почуттів, думок, дій, мислення. Іntenціональність свободи за цим вектором проявляється в тому, що у спільноті індивід може вести себе абсолютно природно та давати волю своїм почуттям. Разом з тим, домінуюча система цінностей та невелике коло контактів обмежують індивіда у можливих варіаціях міжособистісної взаємодії. У суспільстві можливо дотримуватися лозунгу «бути як всі» з жорстким диктатом стереотипів поведінки та розчинятися у ньому, або навпаки, небажання бути сірою масою, спрямовує індивіда до вільномудства та інакшості. Суспільство за цим вектором, ми розуміємо як умовну назву максимального ступеня нормативності, ієрархічності та вертикальний зв'язків.

За вектором, розгортання соціальних процесів, свобода наявна у всьому природному. Це простір природних переживань, почуттів та станів, будь-яка штучність та керованість є ознакою несвободи.

За вектором ймовірності, свобода проявляється в процесах, де є довільний сценарій розгортання подій. Це простір цілепокладання, побудови власної діяльності. Ми особисто приймаємо рішення щодо власного життя.

В суспільстві є вектори, які обмежують свободу. Природні процеси завжди протистоять штучним. Вони перебувають у постійному протистоянні. Довільність у протистоянні з зовнішньою визначеністю. Якщо вектор довільності демонструє свободу цілепокладання, то вектор визначеності формує обмеження набору різних способів реалізації, які можуть бути визначені, як правильні та заохочуються соціумом, або корпоративними нормами.

Вектор спільноти протистоїть вектору суспільства. Державні організовані форми виникають в силу того, що значна частина зусиль держави направлені на власне збереження за рахунок обмеження життєдіяльності людей. В ситуації жорсткого обмеження свобода може переживатися у мисленні, у відносинах.

Існує три фактори сприйняття штучного середовища як вільного, тобто воно постає як простір свободи. Перший фактор, відбувається процес перетворення штучного середовища на природне. Наприклад, діти які виростили в містах сприймають його як природне середовище. Другий фактор, коли в абсолютно штучному (неприродному) середовищі, наприклад

(комп'ютерні ігри, кіберспорт, екстремальний спорт, соціальні мережі) виникає ілюзія, що все що ти там робиш лежить в зоні твого особистого управління. Виникає ілюзія керованого процесу. Керованість процесом не завжди може бути ілюзорною, це реальне переживання, яке дає відчуття абсолютної свободи. Третій фактор, можливість відтворення та проектування. Навіть в ситуації абсолютно штучно створеній, процес проектування є творчим, невимушеним та вільним.

За наявності цих трьох факторів можна стверджувати, що штучна реальність сприймається як природна, натуральна. Хоча вона, насправді, нереальна як у соціальних мережах, так і в комп'ютерних іграх. Але як тільки потрапляєш в простір свободи, з'являється відчуття справжності, реальності, не підробки.

Абсолютно на іншому полюсі «несвободі» знаходиться суспільство, штучність та заданість. У якості такого поєднання можемо навести приклад, людей у державній владі, як правило, потрапляючи у таку ситуацію ми отримаємо, повну протилежність «свободи» – «свавілля». Тоталітарні держави (Північна Корея, Росія, Білорусія), якнайкраще ілюструють процес знеособлення та повний диктат суспільства по відношенню до громадян, які живуть в абсолютно штучно створеному середовищі з чітко розробленими сценаріями розвитку подій. Разом з тим існують країни, де суспільство (державна) дає можливість прояву особистих характеристик.

У суспільстві можуть існувати штучні процеси, які не мають заданості, наприклад, процес проектування. Сфера соціальної роботи містить велику кількість успішно реалізованих соціальних проєктів. Все це втілюється в рамках суспільства, з неймовірною заданістю щодо законодавства, але процес розгортається кожного разу за новим сценарієм. Розпочинаючи будь-яку нову справу, ми не маємо чіткого алгоритму дій, однак ми обмежені соціальною ситуацією в державі та нормативними документами, в межах яких ми можемо дозволити собі творити.

Найбільш визначною характеристикою свободи є вектор довільність - заданість. Виникає питання, чи можна бути вільним в ситуації абсолютної заданості, наприклад: Чи можуть бути вільними особи, які відбувають покарання? Усвідомлення меж в ситуації жорсткої заданості дає нам розуміння, де з'являється свобода. Коли з'являється межа, і ти це розумієш, і перестаєш сприймати ситуацію, як абсолютну заданість. За встановленою межею відчуваєш себе вільним. Заданість ніколи не буває всеоб'ємлюючою. Якщо ти обмежений в русі, то ти необмежений в думках, або якщо ти обмежений пересуванні, але ти необмежений в самореалізації, або якщо ти

обмежений у взаємодії, але ти необмежений в особистій дії. З'являється вільний простір поза межами обмеження та заданості. Виходячи з такого пояснення, можна стверджувати, що навіть в місцях відбування покарання засудженні можуть бути вільні у самоосвіті, творчій самореалізації, вдосконаленні професійних навичок. Раптом з'являється простір і час, для реалізації давно омріяного (побудова яхти, написання роману, вивчення китайської, реєстрація шлюбу і т.д.).

Однак, якщо відсутня заданість, не значить одразу з'являється свобода. Без відсутності внутрішніх меж, ми взагалі нічого не можемо робити. Межа це те, що мені потрібно подолати та перейти, щоб стати вільним. Якщо немає усвідомлення межі, то немає куди йти. Письменники Радянської доби прекрасно це розуміли. В тексті з'являлися потрібні слова про Партію, а далі у завуальованій формі подавалися думки і переживання автора, який розуміє куди рухається та що має сказати.

Трансформація поняття свобода відбувається і у виробничих відносинах. Зміна структура зайнятості та розвиток технічних засобів призвів до популяризації ідеї фрілансу. Зменшення тиску та тотального контролю над працівником, свідчить про те, що навіть негнучкі, формальні організації, намагаються створити середовище сповнене ідеями свободи та самовияву. Працівник сам приймає рішення щодо структурування вільного та зайнятого часу.

Структура університетської освіти задає жорсткі рамки, оскільки це ієрархізовані установи з вертикальним типом взаємодії. Але зараз вони надають можливість самовиразу у самостійній роботі, наявності дисциплін вільного вибору студентів. Обмеження доступу до інформації сприймається як обмеження власної свободи.

Природні процеси, які розгортаються в спільнотах терористичного та екстремістського спрямування мають чітку регламентованість. Однак, для учасників така ситуація постає як «несвобода», оскільки відсутня можливість вибору діяти на власний розсуд. Психічно хворі люди, можливо ведуть себе природно та не включені в жодну з форм організованостей, але не мають вибору щодо власної поведінки. Вони в полоні своїх фобій, нав'язливих переживань, фантазій. Розвиток технічних засобів, який мав на меті, свободу спілкування, призвів до залежності та неймовірної розкоші живого спілкування.

З іншого боку, люди, які перебувають в місцях позбавлення волі, можуть мати більше можливостей для переживання власної внутрішньої свободи. В сильно забюрократизованих організаціях, завжди знаходяться працівники, які можуть реалізувати свої творчі потенції. Вони

можуть бути вільними у прийнятті власних рішень, хоча й в жорстких межах, але знаходять можливість обійти існуючу заданість. Свобода є той стан, який ми можемо пережити, вона може бути всередині кожного з нас.

«Свобода» та «несвобода» як абсолют не можлива, вона має ступінь прояву. Кожного разу, опиняючись у новій соціальній ситуації, індивід враховуючи всі вище означені параметри, визначає ступінь своєї свободи. Здатність індивіда, кожного разу адекватно оцінювати контекст та визначати можливі способи взаємодії, є ознакою психічного здоров'я та соціальної ефективності.

Висновки. Таким чином в дослідженні визначено, що у суспільстві існують два взаємодоповнюючі процеси, спрямовані на обмеження свободи та створення умов розширення можливості реалізації свободи особистості. Перевага одного з процесів визначає реальну соціально-психологічну ситуацію і міру свободи особистості в соціальних відносинах. Встановлено, що ці процеси структуруються і функціонують за рахунок трьох базових векторів розгортання соціальної взаємодії індивіда: форми міжособистісної взаємодії (спільнота – суспільство); ступінь ймовірності (довільність – заданість); принцип розгортання соціальних процесів (природні – штучні процеси).

Виявлено, що обмеження свободи особистості в соціальних відносинах здійснюється за наявності ієрархічності, підпорядкованості та вертикальних взаємозв'язків в групі, де процеси розгортаються за чітко заданим сценарієм та мають штучну природу.

Протилежну тенденцію, тобто тенденцію до підтримки та розширення індивідуальної свободи в соціальних відносинах утворюють простір спільнот з горизонтальним способом взаємодії, де існує природність у розгортанні соціальних процесів та наявність довільного розвитку подій.

Стверджується, що сучасна особистість переважним чином орієнтована на розширення соціальної свободи, як простору власного існування, що підкріплюється через виникнення відповідних соціально-психологічних структур та норм взаємодії.

Аналіз індивідуального досвіду прийняття рішень, щодо кордонів свободи, може бути предметом подальшого соціально-психологічного дослідження.

Список посилань

- Кант, И. (1995). *Метафізика нравов в двух частях. Метафизические начала учения о праве.* (Ч.1.) – СПб.: Наука.
- Тённис, Ф. (2002). *Общность и общество: Основные понятия чистой социологии.* СПб.: Владимир Даль.
- Урри, Дж. (2012). *Мобильности.* Москва: «Праксис».
- Фромм, Э. (2012). *Бегство от свободы.* Запорожье: Биг-Пресс.
- Харарі, Ю.Н. (2012). *21 урок для 21 століття (2-ге вид.).* Київ: Форс Україна.
- Bland, A.M. (2020). Existential Givens in the COVID-19 Crisis. *Journal of Humanistic psychology, 5(60), 710-724.* <https://doi.org/10.1177/0022167820940186>.
- Kleiber, D.A. (2020). Toward an applied social psychology of leisure. *Journal of leisure research, 5(51), 618-625.* <https://doi.org/10.1080/00222216.2020.1807843>.
- Raveendhran, R., Fast, N.J.&Carnevale, P.J. (2020). Virtual (Freedom from) Reality: evaluation apprehension and Leaders' preference for communicating through avatars. *Computers in human behavior, 111, (106415).* <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106415>.
- Testoni, I., Bortoloni, C., Pompele, S., Ronconi, L.&Baracco, G. (2020). A challenge for palliative psychology: freedom of choice at the end of life among the attitude of physicians and nurses. *Behavioral sciences, 10(10).* <https://doi.org/10.3390/bs10100160>.

References

- Kant, I. (1995) *Metaphysics of morals in two parts. Metaphysical principles of the doctrine of law (P.1.).* Saint Petersburg: Nauka.
- Tennis, F. (2002) *Community and Society: Basic Concepts of Pure Sociology.* Saint Petersburg: Vladimir Dal.
- Urry, J. (2012) *Mobility.* Moskow: Praksis.
- Fromm, E. (2012) *Escape from freedom.* Zaporizhzhia: Big-Press.
- Harari, U.N. (2019) *21 lessons for 21 centuries(2th ed.).* Kyiv: ForsUkraine.
- Bland, A.M. (2020). Existential Givens in the COVID-19 Crisis. *Journal of Humanistic psychology, 5(60), 710-724.* <https://doi.org/10.1177/0022167820940186>.
- Kleiber, D.A. (2020). Toward an applied social psychology of leisure. *Journal of leisure research, 5(51), 618-625.* <https://doi.org/10.1080/00222216.2020.1807843>.
- Raveendhran, R., Fast, N.J.&Carnevale, P.J. (2020). Virtual (Freedom from) Reality: evaluation apprehension and Leaders' preference for communicating through avatars. *Computers in human behavior, 111, (106415).* <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106415>.
- Testoni, I., Bortoloni, C., Pompele, S., Ronconi, L.&Baracco, G. (2020). A challenge for palliative psychology: freedom of choice at the end of life among the attitude of physicians and nurses. *Behavioral sciences, 10(10).* <https://doi.org/10.3390/bs10100160>.

Lyuta Lesya

*Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Social Work
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
01601, Kyiv, Volodymyrska Street 64/13*

The article is devoted to the analysis of social and psychological characteristics of individual freedom space. The concept of freedom, in terms of socio-psychological processes, is represented by three basic vectors: Forms of interpersonal interaction (community - society); Degree of probability (arbitrariness - given); The principle of social processes development (naturalness - artificiality). According to certain vectors, freedom finds its

manifestation as: a natural process, which has many possibilities for deployment and is realized in a horizontal direction of interpersonal interaction. It is noted, that freedom is lost: in the process of institutionalization of organizational forms; with appearing of formalism, legitimacy, normative features, regulation; in the presence of hierarchy, subordination and vertical relationships in the group. It has been found out, that according to the vector, form of interpersonal interaction, freedom is mostly present in communities, which are united by a network principle. Civic organizations, communities, associations provide an opportunity for self-expression of the individual, since there is no dictate of group norms. According to this vector, freedom can be analyzed, not as an organization from community to society, but as a way of interaction of feelings, thoughts, actions, ways of thinking. It has been analyzed that according to the vector, the development of social processes, freedom is observed in everything, which is natural. It is a space of natural experiences, feelings and states, any artificiality and control is a sign of lack of freedom. It has been shown that according to the probability vector, freedom is manifested in the processes, where an arbitrary scenario is observed. This is a space for goal setting, building up one's own activities. According to each vector, the degree of probability of freedom is analyzed.

Key words: *freedom; arbitrariness; principles of social processes development; space of social interaction.*

Люта Леся Петровна

*кандидат социологических наук, доцент кафедры социальной работы
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
Украина, 01601, г. Киев, ул. Владимирская, 64/13*

Статья посвящена анализу социально-психологических характеристик пространства свободы личности. Понятие свобода, с точки зрения социально-психологических процессов, представлены по трем базовым векторами: Формы межличностного взаимодействия (сообщество - общество); Степень вероятности (произвольность - заданность); Принцип развертывания социальных процессов (естественность - искусственность). Исходя из векторной схемы, свобода находит свое выражение как: природный процесс, который имеет много возможностей развертывания и реализуется в горизонтальном способе межличностного взаимодействия.

Ключевая слова: *свобода, произвольность, принципы развертывания социальных процессов, пространство социального взаимодействия.*

Надійшла до редакції 03.10.2020.
